

JAKUB STACHURKA

 <https://orcid.org/0009-0003-8593-8128>

Uniwersytet Wrocławski

Charakterystyka sądów podkomorskich. Stan badań i postulaty badawcze – przyczynek do badań nad koronnym systemem ziemskiego procesu granicznego do 1792 roku

Abstract

Chamberlain Courts: Characteristics, State of Research and Research Perspectives – a Contribution to the Study of the Land Boundary Dispute System in the Kingdom of Poland until 1792

This article is an attempt to characterize the chamberlain, or border courts (*iudicium succamerariale*), one of the three types of nobility courts in the court system of the Kingdom of Poland. The paper aims to summarize the current state of research on chamberlain courts and to present the state of preservation of archival materials and the theses found in the literature on the subject so far, and on this basis to outline further opportunities for studies. The main thesis of the article is the existence of a gap in research into this part of Crown (Polish) and Lithuanian public law, the filling of which will allow for a better understanding of the system of land law courts on the territory of the Kingdom of Poland and the Crown part of the Polish–Lithuanian Commonwealth.

Keywords: border courts, chamberlain courts, chamberlain, land law courts, land border disputes, land boundary dispute procedural law

Słowa kluczowe: sąd podkomorski, podkomorzy, sądownictwo prawa ziemskiego, rozgraniczenie dóbr ziemskich, ziemski proces graniczny

1. Wprowadzenie – charakterystyka sądów podkomorskich

Prezentowany poniżej tekst został podzielony na cztery zasadnicze części. Jest to kolejno (I) charakterystyka sądów podkomorskich na podstawie dotychczasowych ustaleń badaczy, (II) omówienie istniejącej literatury przedmiotu, (III) zestawienie ze społów jednostek archiwalnych dotyczących akt podkomorskich koronnych obecnie

znajdujących się w archiwach polskich, ukraińskich, białoruskich i rosyjskich oraz (IV) zebranie i poruszenie rozproszonych postulatów badawczych sygnalizowanych przez innych badaczy wraz ze sformułowaniem w ramach podsumowania także odautorskich propozycji dalszych kierunków badawczych. Tezą przewodnią tych rozważań jest istnienie luki w badaniach nad tą częścią koronnego prawa publicznego. Zostanie ona zweryfikowana za pomocą poszczególnych elementów analizy. Wypadkowe cele tej pracy, z racji podjęcia próby weryfikacji tezy przewodniej, stanowią: podsumowanie dotychczasowego stanu badań nad sądownictwem podkomorskim w formie omówienia oraz przedstawienie stanu zachowania archiwaliów i dotychczasowych tez występujących w literaturze przedmiotu, a także nakreślenie na tej podstawie postulowanych dalszych kierunków badawczych.

W systemie sądownictwa prawa ziemskiego sądy podkomorskie (*ius domini succamerarii*) ukształtowały się jako jeden z trzech rodzajów sądów szlacheckich pierwszej instancji, a swój początek biorą z XIV-wiecznej Małopolski¹. Właściwością rzeczową tychże sądów było rozstrzyganie sporów w zakresie tak zwanych spraw podkomorskich (*ius graniciale*) o *limites* (*granicies*) przede wszystkim pomiędzy dobrami szlacheckimi bądź między włościami ziemiańskimi i kościelnymi, a także incydentalnie, w rzadkich przypadkach, między tymi dobrami a królewszczynami², a nawet w sprawach *limites* miast³. Były więc to sądy graniczne. Użycie współczesnej terminologii języka prawnego w postaci pojęcia „właściwości rzeczowej” może jednak wprowadzać czytelnika w błąd. Specyfika ówczesnego sądownictwa szlacheckiego wymaga od badaczy uwzględnienia przede wszystkim daleko idącego partykularyzmu prawnego i siły zwyczaju prawnego na danym terytorium, które przekładają się na nieostry zakres kompetencji poszczególnych sądów⁴. Należy więc podchodzić do pojęcia właściwości danego sądu szlacheckiego z wielką dozą ostrożności, ponieważ czasem o przedmiocie orzekania nie decydowało odpowiednie „upoważnienie ustawowe”, a faktyczna potrzeba wydania rozstrzygnięcia. Specyfiką sądów podkomorskich było orzekanie w miejscu zaistnienia sporu (sąd polowy rozstrzygający *in campo*⁵ / *in loco controverso* / *in loco campestris*⁶). Jurysdykcji sądowej przewodniczył podkomorzy ziemski (*succamerarius terrestris*) przy współudziale komornika granicznego (*camerarius granitialis* / *camerarius domini succamerarii*), woźnych sądowych (*ministerialis generalis regni*)⁷ oraz w obecności świadków. Właściwością miejscową sądu podkomorskiego był obszar powiatu, ziemi lub województwa, ale one same nie posiadały stałej siedziby ani stałego, odrębnego

¹ Kutrzeba, *Sądy ziemskie*, 50.

² W sporach o rozgraniczenie dóbr królewskich i szlacheckich jurysdykcję miały przede wszystkim sądy komisarskie (komisarzy królewskich), do których należał również podkomorzy. W tym temacie zob. Podgórska, „Postępowanie w sprawie granic”, 33–42.

³ Warto przytoczyć tutaj dokument z 1595 roku wydany przez Zbigniewa Ossolińskiego, podkomorzego sandomierskiego, o granicach miasta królewskiego Wiślicy: ADK, dok. perg. 23. O późniejszym graniczeniu „u Wiślicy” wspomina on także w swoim zachowanym pamiętniku. Ossoliński, *Pamiętnik*, 16.

⁴ Ścibor, „Staropolskie księgi sądowe”, 36–8.

⁵ Łaguna, „O polskim prawie granicznym”, 89.

⁶ Łosowski, „Akta sądów podkomorskich”, 300.

⁷ O udziale i kompetencjach woźnego w procesie granicznym wraz z rekonstrukcją tego postępowania zob. Rymaszewski, *Z badań nad funkcjonowaniem sądów*, 332–53.

personelu kancelaryjnego⁸. Sąd jako byt abstrakcyjny „podążał” za osobą danego podkomorzego. Czynności orzecznicze sądu podkomorskiego nie są jednak tożsame ze współczesnym wyrokowaniem w sprawach cywilnych. Zadaniem podkomorzego bądź jego zastępcy (komornika)⁹ było zarówno jak najbardziej kompromisowe rozwiązanie zastanego konfliktu, jak i wykonanie odpowiednich pomiarów, sporządzenie map poglądowych (daleki pierwowzór współczesnych map geodezyjnych działek) oraz ujawnienie poprzez widzenie (*visio*), czyli „wizję lokalną”, dowodów rzeczywistego, historycznego przebiegu rozgraniczenia spornych dóbr w celu uzyskania sprawiedliwego rozstrzygnięcia¹⁰. W Wielkopolsce pierwotnie (w XV w.) podkomorzy wchodzili w skład sądu ziemskiego¹¹, tożsame uprawnienie funkcjonowało także na Mazowszu do czasów przyjęcia tam prawa koronnego¹². Także na Mazowszu początkowo, z racji długiego okresu kształtowania się partykularyzmu prawnego w stosunku do innych ziem Królestwa Polskiego, w ogóle nie wykształciło się odrębne sądownictwo podkomorskie¹³. Na obszarze ówczesnego województwa mazowieckiego sądy podkomorskie nabyły faktyczną jurysdykcję dopiero z początkiem XVII w.¹⁴ Także inaczej niż w Koronie urzędy podkomorskie urządzono w Prusach Królewskich¹⁵, a podkomorzy wchodził tam w skład sądu ziemskiego. Ten ustrój sądu i miejsce w nim urzędu podkomorskiego wynikały z faktu niezaadaptowania na obszarze Prus Królewskich koronnego rozwiązania, które zakładało wyodrębnienie sądownictwa podkomorskiego. W sprawach granicznych właściwy był tam sąd ziemski. Również w Inflantach podkomorzy wchodził w skład sądu ziemskiego¹⁶. Aby w ramach podsumowania generalnie scharakteryzować proces usamodzielnienia się jurysdykcji sądów podkomorskich od sądów ziemskich, należy wyjść od XV w.¹⁷ Wtedy to w praktyce na terytorium prawa koronnego stopniowo podkomorzy i jego zespół zyskiwali uprawnienia orzecznicze w miejsce dotychczasowej delegacji o wykonywaniu wyłącznie wizji i przeprowadzeniu postępowania dowodowego¹⁸. Analogiczny proces zaczął się na Mazowszu w okresie po inkorporacji (koniec XVI i początek XVII w.)¹⁹. Okres drugiej połowy XVII w. do końca pierwszej połowy XVIII w. to czas narastającego kryzysu w sądownictwie podkomorskim²⁰. Na poszczególnych podkomorstwach w tym okresie zdarzały się wieloletnie wakaty spowodowane brakiem możliwości zebrania się bądź notorycznym zrywaniem obrad sejmiku elekcyjnego

⁸ Wolff, „Akta partykularne przedrozbiorowe”, 187; Łosowski, „Osiągnięcia i potrzeby”, 109; Kutrzeba, *Sądy ziemskie i grodzkie*, 51.

⁹ „Z reguły też zastępca ma tę w pełni władzę, którą ma zastąpiony”. Kutrzeba, *Sądy ziemskie*, 101.

¹⁰ Łosowski, „Akta sądów podkomorskich”, 299–300.

¹¹ Kallas, *Historia ustroju*, 146.

¹² Moniuszko, *Mazowieckie sądy*, 114.

¹³ *Ibid.*, 26. Autor w tej wyczerpującej monografii w sposób szczególnie warty wyróżnienia opisuje miejsce oraz specyfikę urzędu i sądownictwa podkomorskiego w systemie prawa ziemskiego Mazowsza. Przedstawia również opracowanie własne statystyk awansów urzędników sądów ziemskich na godności podkomorskie.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ Naworski, *Szlachecki wymiar sprawiedliwości*, 154–8.

¹⁶ Pawlikowski, *Sądownictwo ziemskie*, 30.

¹⁷ Wolff, „Akta partykularne przedrozbiorowe”, 187.

¹⁸ Moniuszko, *Mazowieckie sądy*, 26 oraz przyp. 32.

¹⁹ *Ibid.*, 28.

²⁰ Mikulski, „Kryzys sądownictwa ziemskiego”, 255–82.

go, który przedstawiał królowi czterech kandydatów do nominacji na urząd. Był to efekt wzmożonych walk politycznych, wojen domowych, jak i obcych inwazji. Formalnie sądy podkomorskie zostały zlikwidowane konstytucjami Sejmu Czteroletniego: „Sąd ziemiański”²¹, „Deklaracya o sądach ziemiańskich w prowincyach Koronnych” oraz „Deklaracya o sądach ziemiańskich w Wielkim Xięstwie Litewskim” z 10 stycznia 1792 r., podobnie jak inne sądy ziemskie, a w ich miejsce powołano wspólny, kolegialny sąd ziemiański. Z tego powodu data uchwalenia tej konstytucji sejmowej została przyjęta także za cezurę czasową przeprowadzonych rozważań. Należy jednak zaznaczyć, że sądownictwo swoją jurysdykcję, a urzędy podkomorskie swoje znaczenie, utrzymały na terenie tak zwanych ziem zabrzanych zaboru rosyjskiego²² aż do ukazy imperatorskiego z 11 stycznia 1832 r., który był efektem represji z powodu wybuchu powstania listopadowego²³.

2. Stan badań nad sądami podkomorskimi

Literaturę przedmiotu dotyczącą sądownictwa podkomorskiego i ziemskiego procesu granicznego otwiera rozprawa Stosława Łaguny, po raz pierwszy wydana w 1875 r.²⁴ W analizowanym zakresie szczególnie cenne dla rozważań są części (okresy) III i IV tej rozprawy, których cezurę początkową wyznacza uchwalenie II statutu warckiego, a wieńczy koniec XVIII w.²⁵ Trzeba stwierdzić, że jest to najszersze istniejące opracowanie dotyczącego ziemskiego procesu granicznego zarówno dla Korony, jak i dla Litwy. Wcześniej krótko charakteryzuje sądy podkomorskie Stanisław Kutrzeba²⁶. Trzecią cenną pracą poruszającą tę tematykę jest przedstawiające dzieła (quasi-podręczniki) prawników staropolskich Stanisława Łochowskiego (*Processus Judiciarius granicialis Regni Regni Poloniae*) i Marcina Paciorkowskiego (*Regula Processus Granicialis Regni Poloniae*) opracowanie Cezarego Kunderewicza²⁷. Praca ta stanowi istotne omówienie dwóch jedynych źródeł z komentarzami do ziemskiego procesu granicznego. Kunderewicz podkreśla przy tym większą wartość pracy Paciorkowskiego, która podchodzi do problematyki procesu granicznego w sposób zdecydowanie bardziej rzetelny, krytyczny i analityczny²⁸. Jedynie po jednej podkomorskiej księdze z województw lubelskiego²⁹ i kijowskiego³⁰ opublikowano jako drukowane wydawnictwa źródłowe. W trakcie kwerendy natrafiono na, zdawać by się mogło, zapomniane wydanie drukowane najstarszych akt podkomorskich lwowskich, przemyskich i sanockich, opracowa-

²¹ VL 9, 370–9.

²² Szerzej o funkcjonowaniu III Statutu litewskiego i opartego na nim sądownictwa podkomorskiego w dobie porozbiorowej pisze Godek, *III Statut litewski*.

²³ Korobowicz, Witkowski, „Prawo i sądy”, 61–84.

²⁴ Łaguna, „O prawie granicznym polskim”, 53–128.

²⁵ *Ibid.*, 60.

²⁶ Kutrzeba, *Sądy ziemskie*, 50–2.

²⁷ Kunderewicz, *Dzieła Stanisława Łochowskiego*.

²⁸ *Ibid.*, 44–5.

²⁹ Białkowski, *Lubelska księga podkomorska*.

³⁰ Boriak [et. al.], *Knyga kyjiwśkogo*.

ne przez Antoniego Prochaskę³¹ w jednym z ośmiu jego monumentalnych tomów poświęconych przechowywanym we Lwowie aktom sądów prawa ziemskiego. Prochaska przedrukował w tomie 19 i opatrzył indeksami akta podkomorstwa lwowskiego z lat 1466–1494, podkomorstwa przemyskiego z lat 1472–1570 oraz podkomorstwa sanockiego z lat 1511–1546. Jest to blisko 200 stron wydanego materiału źródłowego, który dotąd nie doczekał się należytej mu uwagi. Spis ośmiu podlaskich ksiąg podkomorskich bielskich z roku 1647 opublikował Jacek Soszyński³². Wspomniana publikacja księgi kijowskiej w języku ukraińskim również wymaga kilku dodatkowych słów. Jest to jedyne wydanie źródłowe wraz z opracowaniem ksiąg podkomorskich po drugiej wojnie światowej. Dla badaczy sądownictwa granicznego jest to szczególnie wartościowa publikacja, ponieważ zawiera spis podkomorzich oraz szczegółowo zachowanych akt z podkomorstw łuckiego, włodzimierskiego, krzemienieckiego, braclawskiego i kijowskiego z okresu od drugiej połowy XVI w. do pierwszej połowy XVII w., które co do zasady są spisane po rusku. Zasób archiwalny ksiąg sądowych Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy w Kijowie również jest przedmiotem badań polskich uczonych³³. Co prawda ów zbiór ksiąg prawa ziemskiego cieszy się uwagą ukraińskich badaczy³⁴, lecz nie w zakresie szczegółowo zachowanych ksiąg podkomorskich, poza chlubnym wyjątkiem wskazanym powyżej. Nie zidentyfikowano też żadnych publikacji białoruskich ani rosyjskich dotyczących koronnego sądownictwa podkomorskiego. Stan dotychczasowej wiedzy o sądach podkomorskich kompleksowo zebrał w celu ich charakterystyki Janusz Łosowski³⁵. Jest to również najbardziej całościowe opracowanie literatury dotyczącej tego przedmiotu badań do roku 2015. Dlatego w tej części rozważań zostaną wymienione jedynie niewspomniane przez tego autora publikacje oraz te wydane po 2015 r. Zostanie także poruszona kwestia obecności sądów podkomorskich w podręcznikach.

W podręcznikach akademickich dotyczących historii państwa i prawa polskiego próżno szukać rozbudowanej informacji o sądownictwie podkomorskim. Najczęściej ten temat jest sprowadzany do wymienienia nazwy urzędu podkomorskiego i jego zastępcy w postaci komornika, a także do wzmianki o rozgraniczaniu dóbr szlacheckich i charakterystycznym wydawaniu orzeczeń *in situ* przedmiotu sporu³⁶. Pod kątem kryterium rozbudowanej informacji o sądownictwie podkomorskim wyróżnia się opracowanie autorstwa Adama Moniuszki³⁷.

Pewnym zainteresowaniem badaczy cieszyły się dotychczas próby rekonstrukcji życiorysów i stanu majątkowego wybranych piastunów urzędu podkomorskiego³⁸. Szczególnie wyróżnia się tutaj stan badań nad życiorysem podkomorzego

³¹ Prochaska, *Akta Grodzkie*, 532–711.

³² Soszyński, „Księgi podkomorskie bielskie”, 91–6.

³³ Nykiel, „Kolekcja grodzkich i ziemskich”; Machynia, „Zapomniane pomniki”, 59–94.

³⁴ Zob. omówienie ukraińskiej literatury przedmiotu we wskazanej powyżej publikacji Nykiel.

³⁵ Łosowski, „Akta sądów podkomorskich”, 298–302.

³⁶ Kallas, *Historia ustroju*, 147; Wąsowicz, [et. al.], *Ewolucja ustrojów państwowych*, 189; Bardach, Leśnodorski, Pietrzak, *Historia ustroju*, 142–3; Uruszczak, *Historia państwa*, 284.

³⁷ Moniuszko, *Prawo sądowe*.

³⁸ Kobierecki, „Zygmunt Walewski”, 67–90; Pielas, „Kariery urzędnicze”, 31–57.

sandomierskiego Zbigniewa Ossolińskiego³⁹. Należy wyróżnić również najnowsze publikacje dotyczące sądownictwa podkomorskiego (odpowiednio z roku 2023 oraz 2024) autorstwa Krystiana Stacherskiego⁴⁰. Pierwsza praca dotyczy praktyki stosowania norm *Formula processus* w zakresie oblatowania (wpisywania) wyroków w procesie przed sądem podkomorskim do ksiąg ziemskich w województwie łęczyckim w XVI w. Druga praca to rozważania nad nadzwyczajnym środkiem zaskarżenia od wyroku sądu podkomorskiego do Trybunału Koronnego i orzeczonej dekretem w wyniku postępowania kasacji pierwotnego rozstrzygnięcia podkomorskiego. Wcześniejszą chronologicznie pracą, a zarazem nadzwyczaj interesującą jest analiza wakansów podkomorskich w województwach koronnych na podstawie spisów urzędników dokonana przez Krzysztofa Mikulskiego⁴¹, która to w sposób rzeczowy i statystyczny pozwala zajrzeć w kolejne fale kryzysu sądownictwa podkomorskiego w XVII i XVIII w. Tematyka sądownictwa podkomorskiego nie cieszy się wyłącznie zainteresowaniem historyków oraz prawników. Literaturę, w której poruszono zagadnienia miernicze i geodezyjne, w większym stopniu omówił już wspomniany Łosowski. Anna Oliskiewicz-Krzywicka z tej perspektywy przeanalizowała podkomorskie zbiory kartograficzne zachowane w AGAD⁴². Tymże zbiorom publikację poświęcił także częściowo Wojciech Całczyński⁴³.

Dla zrozumienia istoty sądownictwa podkomorskiego i szerzej systemu sądowego prawa ziemskiego, szczególnie dla osób dopiero rozpoczynających swoje zainteresowanie tą tematyką, dobrym punktem wyjścia może być polemika Moniuszki⁴⁴ z Dariuszem Felcenlobenem⁴⁵. Nadrzędnym powodem, dlaczego zdecydowano się z literatury przedmiotu wybrać do omówienia polemikę akurat między tymi dwoma autorami, są wyrażone przez Moniuszkę słowa wzywające do ostrożności w popadaniu w „trend coraz modniejszy w badaniach historycznoprawnych. Zakłada on ich swoiste podporządkowanie dyscyplinom dzisiejszego prawa w zakresie celu, przedmiotu, a – co za tym idzie – także metody”⁴⁶ z pominięciem metodologii nauk historycznych. W badaniach nad sądownictwem podkomorskim osoba z wykształceniem prawniczym powinna wystrzegać się tej pułapki. Sąd podkomorski z perspektywy współczesnego zakresu pojęciowego prawa trudno podporządkować do jednej kategorii, a raczej jest to konstrukt, który z dzisiejszej perspektywy nauk prawnych moglibyśmy określić mianem organu mieszanego – łączącego wybrane cechy sądu, organu egzekucyjnego, administracyjnego, mediatora, zastępcy procesowego *ex officio* i urzędu geodezyjnego. Karkołomnym zadaniem jest więc próba postrzegania sądów podkomorskich (a także jakiegokolwiek innej części systemu prawa ziemskiego) wyłącznie we współczesnych ramach definicyjnych systemu prawnego.

Słowem podsumowania należy stwierdzić, że we współczesnej literaturze przedmiotu nie poświęcono sądownictwu podkomorskiemu żadnego całościowego opracowania

³⁹ Omówienie literatury dotyczącej tej postaci wraz z edycją autobiografii prezentuje Długosz, „Zbigniew Ossoliński”.

⁴⁰ Stacherski, „Zniesienie wyroku sądu”, 7–14; Stacherski, „Oblatowanie wyroków sądów”, 93–112.

⁴¹ Mikulski, „Kryzys sądownictwa ziemskiego”, 255–82.

⁴² Oliskiewicz-Krzywicka, „Spory graniczne”, 8–14.

⁴³ Całczyński, „Mapy sądów podkomorskich”, 159–75.

⁴⁴ Moniuszko, „Rejestry nieruchomości”, 451–75.

⁴⁵ Felcenloben, „Rejestry nieruchomości”, 105–20.

⁴⁶ Moniuszko, „Rejestry nieruchomości”, 452.

w formie monograficznej. Kwestia sądów podkomorskich występuje w literaturze zwykle w ograniczonym zakresie, jako wypadkowa rozważań dotyczących innych sądów prawa ziemskiego. Dotychczasowy dorobek nauki, choć rozproszony i niewielki w porównaniu z liczbą prac z zakresu chociażby parlamentaryzmu polskiego czy sądownictwa grodzkiego, należy ocenić jednoznacznie pozytywnie. Mimo skromnego stanu zachowania materiałów źródłowych (o czym poniżej) oraz niewielkiej objętości opatrzonych drukiem ksiąg podkomorskich, istniejące opracowania dotyczą różnorodnych kwestii wokół sądownictwa podkomorskiego – sylwetek piastunów urzędów podkomorskich, wytwórstwa kartograficznego, stanu zachowania wytwórstwa kancelaryjnego czy ostatnio poszczególnych kwestii proceduralnych w procesie granicznym.

3. Stan zachowania archiwaliów (ksiąg) dotyczących koronnego sądownictwa podkomorskiego

Poniżej przedstawiono zestawienie zachowanych archiwaliów dotyczących działalności koronnego sądownictwa podkomorskiego⁴⁷. Dane wyrażono w jednostkach archiwalnych, czyli najczęściej teczkach zachowanych akt sądowych bądź zbiorów pojedynczych dokumentów. W tabeli uwzględniono także potencjalnie zachowane⁴⁸ jednostki archiwalne z terenu Rosji, Białorusi i Ukrainy⁴⁹. Niski stan zachowania akt podkomorskich⁵⁰, w tym brak takich archiwaliów z niektórych obszarów dawnej Korony Królestwa Polskiego, to przykry rezultat nawiedzających ziemie polskie pożóg wojennych, jak druga i trzecia wojna północna⁵¹ czy pierwsza oraz druga wojna światowa oraz innych, nadzwyczajnych wydarzeń (pożary etc.). Kluczowym opracowaniem dotyczącym drugowojennych strat w zakresie koronnych ksiąg podkomorskich stanowi opracowanie Adama Wolffa⁵². Barbarzyńskie spalanie przez niemieckiego okupanta stołecznego Archiwum Głównego

⁴⁷ Koronne sądownictwo podkomorskie jest tutaj rozumiane przez autora jako sądy podkomorskie z terytorium Korony. Należy zaznaczyć, że część tych sądów (z województw ukraińskich przyłączonych do Korony po 1569 r.) ukonstytuowała się na podstawie II Statutu litewskiego (1566) i orzekała w systemie prawa litewskiego. Andrzej Zakrzewski zaznacza jednak, że skład sądu podkomorskiego i stosowana procedura nie odbiegały od systemu koronnego (Zakrzewski, *Wielkie Księstwo Litewskie*, 187). Na Wołyniu i w województwie kijowskim sądy podkomorskie istniały już w latach siedemdziesiątych XVI w. (Babkina, „Kolekcja ksiąg wpisów”, 43). Z kolei na przynależącym wówczas do Wielkiego Księstwa Litewskiego Podlasiu sądownictwo podkomorskie powstało już na początku XVI w. wraz z adaptacją na tym terenie prawa polskiego (Gołaszewski, Zakrzewski, „Ustrój województwa podlaskiego”, 198).

⁴⁸ O ile w przypadku większości wymienionych poniżej ukraińskich zespołów można odnaleźć ich skany, o tyle w przypadku oceny obecnego stanu zachowania wspomnianych zespołów ksiąg podkomorskich koronnych z Rosji i Białorusi wymagałoby weryfikacji bezpośrednio w wymienionych miejscach przechowywania.

⁴⁹ Publikację *Knyga kyjiwskiego* dotyczącą jednej księgi podkomorskiej kijowskiej wraz ze spisem zachowanych archiwaliów sądów podkomorskich z województw ukraińskich (kijowskie, braclawskie, wołyńskie) omówiono w części dotyczącej dotychczasowego stanu badań.

⁵⁰ Fakt ten zauważył już Prochaska na początku XX w. (Prochaska, „Przedmowa”).

⁵¹ O stratach w krakowskich i lwowskich księgach podkomorskich na skutek tych konfliktów wspomina Łosowski, „Akta sądów podkomorskich”, 301–2.

⁵² Wolff, „Akta partykularne przedrozbiorowe”, 175–209.

przyniosło „zniszczenie niewielkiej liczebnie w porównaniu do ksiąg grodzkich i ziemskich, lecz wielkiej procentowo grupy ksiąg podkomorskich [...], gdyż księgi te w ogóle przechowały się w niewielkiej liczbie”⁵³. Według Wolffa zniszczeniu uległo w tym archiwum minimum 15 ksiąg podkomorskich⁵⁴ (brańska, chęcińska, łączycka, łukowska, osiem sandomierskich, dwie wieluńskie, wiska, wiślicka)⁵⁵. Tożsamy los spotkał koronne księgi prawa ziemskiego z województw ukraińskich. Według informacji podanej przez Beatę Nykiel oraz Mariusza Machynię⁵⁶ przechowywane i nieewakuowane (około 2/3 całego zasobu) przez Niemców księgi nie przetrwały bitwy o Kijów i radzieckiego ostrzału miasta w 1943 r. Podsumowując, należy stwierdzić, że objętość zachowanych archiwaliów podkomorskich jest nieporównywalnie mniejsza niż ksiąg z innych sądów prawa ziemskiego (grodzkich i ziemskich). Jednak za stan tej dysproporcji w zachowaniu poszczególnych akt sądowych nie należy winić wyłącznie strat wojennych. Przyczyna leży także w stosunku do samych ksiąg podkomorskich. Mianowicie były one traktowane jako własność poszczególnych podkomorzyców⁵⁷ i często pozostawały w rękach ich spadkobierców, zamiast trafić do kancelarii ziemskiej bądź w ręce następnych piastunów urzędu⁵⁸. Specyfiką wytwarzanej dokumentacji podkomorskiej jest też sposób jej obiegu. Wszelkie wyciągi i ekstrakty z akt podkomorskich powstawały na potrzebę zainteresowanych stron i były im przekazywane do dyspozycji w celu prezentacji ich przed właściwym sądem ziemskim⁵⁹. Z jednej strony więc akta podkomorskie, które poddano przechowywaniu przy kancelariach ziemskich bądź rządziej grodzkich, a potem na przestrzeni XIX w., w wyniku zabiegów administracji zaborców, koncentrowano przy konkretnych archiwach (Warszawa, Kraków, Wilno, Lwów, Kijów), ulegały w ostateczności w znacznym stopniu zniszczeniom, a z drugiej strony te przechowywane w rękach prywatnych z czasem uległy rozproszeniu i bezpowrotnie przepadły⁶⁰. Za Łosowskim należy wspomnieć, że do prezentowanych w zestawieniu zasobów z warszawskiego AGAD oraz państwowych archiwów z Poznania i Lublina istnieją przewodniki archiwalne⁶¹.

W archiwach diecezjalnych Kościoła Katolickiego na podstawie analizy ogólnodostępnych inwentarzy zlokalizowano jeden dokument wydany przez podkomorze sandomierskiego dotyczący wytyczenia granicy⁶². Wymaga weryfikacji, czy część najstarszych zasobów kartograficznych z XVIII w. w tychże archiwach nie ma pochodzenia podkomorskiego analogicznie do unikatowego zbioru map z AGAD. Szczególnie że w XVIII w. zaistniał obowiązek uczestnictwa w procesie granicznym

⁵³ *Ibid.*, 187.

⁵⁴ *Ibid.*, 192.

⁵⁵ Co zauważył już Moniuszko we wspomnianych *Mazowieckich sądach* (przyp. 39), w wykazie przygotowanym przez Wolffa brakuje niezachowanych ksiąg podkomorskich mazowieckich.

⁵⁶ Nykiel, „Kolekcja grodzkich i ziemskich”, 72; Machynia, „Zapomniane pomniki”, 86.

⁵⁷ O tej problematyce również pisze Łosowski, „Starania sejmików”, 1–30.

⁵⁸ Białkowski, „Wstęp”, V–VII.

⁵⁹ Stacherski, „Oblatowanie wyroków sądów”, 101.

⁶⁰ Więcej o tej problematyce: Chorążyczewski, Syta, „Stosunek szlachty”, 3–26.

⁶¹ Łosowski we wzmiankowanych „Aktach sądów podkomorskich” wymienia następujące przewodniki: Wąsowicz, „Księgi sądowe z obszaru Wielkopolski”; Skopowski, *Archiwum Państwowe*; Stankowa, „Księgi podkomorskie”.

⁶² ADK, dok. perg. 23.

mierniczego, przez co sporządzane mapy zaczęły zastępować rozbudowane opisy sytuacyjne w dokumentach⁶³. Jest wielce prawdopodobne, że więcej świadectw podkomorskich mogło przetrwać w aktach rodzinno-majątkowych (np. w zespołach archiwalnych poszczególnych ordynacji zwanych także podworskimi). Z całą pewnością oblatowane rozstrzygnięcia sądów podkomorskich pojedynczo występują w zachowanych księgach ziemskich i grodzkich. Jednak ich identyfikacja, z racji rozbicia tych materiałów pośród olbrzymich objętościowo akt ziemskich, jest zdecydowanie trudnym i mozolnym zadaniem. Dla województwa łęczyckiego w zakresie oblatowanych rozstrzygnięć z XVI w. taką pracę wykonał już jednak Stacherski⁶⁴.

Tabela nr 1. Stan zachowania koronnych akt sądów podkomorskich w archiwach publicznych na terenie Polski, Białorusi, Rosji i Ukrainy

Instytucja przechowująca	Proweniencja / Nazwa zespołu archiwalnego	Liczba j. a.	Daty skrajne
Archiwum Główne Akt Dawnych	Księgi podkomorskie sieradzkie, piotrkowskie, szadkowskie i radomskie	12	1538–1664
	Księgi podkomorskie wieluńskie	8	1539–1784
	Księgi podkomorskie łęczyckie	1	1598–1637
	Sądy Podkomorskie [zespół map – aut.]	65 [map]	1723–1795
	Wyroki podkomorskie inowrocławskie (zespół księgi grodzkie brzesko-kujawskie)	n/d	1726–1792
Archiwum Narodowe w Krakowie	Księgi sądu podkomorzego krakowskiego odwołań od wyroków ławy i rady miasta Wieliczki oraz akta sądu podkomorskiego krakowskiego	14	1579–1779
	Sąd Podkomorski	12	1538–1791
Archiwum Państwowe w Lublinie	Księgi podkomorskie lubelskie	4	1443–1793
	Księgi podkomorskie chełmskie	1	1579–1783
	Księgi podkomorskie łukowskie	1	1504–1545
	Zbiór indeksów do ksiąg ziemskich, grodzkich i podkomorskich z zasobu Archiwum Akt Dawnych w Lublinie	3 [indeksy podkomorskie]	1434–1791
	Ekstrakty podkomorskie (zespół Trybunału Koronnego Lubelskiego)	n/d	XVII/XVIII w.

⁶³ Łosowski, „Akta sądów podkomorskich”, 300.

⁶⁴ Zob. „Tabela 1. Wykaz wyroków sądu podkomorskiego łęczyckiego oblatowanych w księgach ziemskich i grodzkich województwa łęczyckiego w XVI w.” w: Stacherski, „Oblatowanie wyroków sądów”, 106–7.

Archiwum Państwowe w Poznaniu ⁶⁵	Sąd podkomorzego województwa poznańskiego	10	1564–1791
	Sąd podkomorzego ziemi wschowskiej	3	1712–1759
	Sąd podkomorzego województwa kaliskiego	11	1553–1791
	Sąd podkomorzego województwa gnieźnieńskiego	1	1773–1784
	Sąd podkomorzego województwa inowrocławskiego	1	1561–1652
Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Mińsku ⁶⁶	Księga podkomorska łukowska (mylnie oznaczona jako „Lukovskij Grodskij Sud”)	1 ⁶⁷	1536–1541
Rosyjskie Państwowe Archiwum Akt Dawnych w Moskwie ⁶⁸	Księga podkomorska lubelska	1	1689; 1702
Archiwum Państwowe Obwodu Jarosławskiego ⁶⁹	Księga podkomorska lubelska	1	1663–1664
Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie ⁷⁰	Sąd podkomorski województwa kijowskiego ⁷¹	2	1584–1644; 1643–1647
	Sąd podkomorski łucki	6 ⁷²	1585–1648

⁶⁵ Na podstawie danych udostępnionych w opracowaniu Wojciechowskiej, „Akta sądów i urzędów”, 63.

⁶⁶ Kuś, „Lubliniana”, 126.

⁶⁷ Warto zaznaczyć, choć nie wchodzi to w zakres rozważań, że we wskazanym archiwum znajduje się ponadto 20 zespołów ksiąg podkomorskich wytworzonych na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kriegeisen, „Źródła do historii”, 87–105.

⁶⁸ Łosowski, „Staropolskie akta sądów”, 363–76.

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ Informacja o księgach przechowywanych w Ukrainie pozyskana dzięki uprzejmości dra hab. Roberta Kołodzieja, prof. UW i oraz dra Oleksija Winnyczenko.

⁷¹ Sprawy z sądów kijowskiego, łuckiego i częściowo bełskiego zostały zdigitalizowane. Udostępniam do nich właściwe odnośniki za pośrednictwem serwisu Open Science Framework (OSF): <https://osf.io/27zf4/overview> (dostęp: 5.12.2025).

⁷² Jednostki archiwalne z archiwum kijowskiego zweryfikowane na podstawie zestawienia Machyni, „Zapomniane pomniki”, 84.

Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie	belskie księgi podkomorskie (w zespole „Sąd ziemski belski”)	n/d	1556–1576
	lwowskie księgi podkomorskie ⁷³ (w zespole „Sąd ziemski lwowski”)	n/d	1547–1765
	przemyskie księgi podkomorskie (w zespole „Sąd ziemski przemyski”) ⁷⁴	n/d	1472–1695
	sanockie księgi podkomorskie (w zespole „Sąd ziemski sanocki”)	n/d	1511–1683

Źródło: Opracowanie własne autora.

4. Podsumowanie rozważań – postulowane dalsze kierunki badawcze

Nakreślenie postulowanych dalszych kierunków badawczych nad sądownictwem podkomorskim rozpocząć należy od zebrania i podsumowania rozproszonych propozycji zidentyfikowanych w dotychczasowej literaturze przedmiotu. Ostatnia część podsumowania, a zarazem także całości rozważań, zostanie poświęcona propozycjom odautorskim. Starano się przy tym uszeregować nakreślone postulaty, poczynając ich prezentację od tych bardziej kompleksowych i czasochłonnych, aż do tych bardziej drobiazgowych i przyczynkarskich, lecz dalej niewątpliwie bezcennych w świetle skromnej dotychczasowej literatury przedmiotu.

Pierwszą postulowaną propozycją badawczą w stosunku do sądownictwa podkomorskiego jest zagadnienie funkcjonowania kancelarii podkomorskich. Jak zauważa w swym zestawieniu Łosowski, brakuje na tym odcinku badawczym publikacji dotyczących organizacji pracy kancelarii podkomorskiej i jej personelu, analizy wytwórstwa kancelaryjnego czy działalności aktotwórców, szczególnie w stosunku do skali badań nad kancelariami grodzkimi i ziemskimi⁷⁵. Autor diagnozuje lukę badawczą w kwestii tworzenia akt podkomorskich, osób za to odpowiedzialnych oraz miejsc ich sporządzania⁷⁶. Jest to szczególnie ciekawe zagadnienie w kontekście właściwości terytorialnej danych podkomorstw. Można założyć, że jeden podkomorzy krakowski operujący na obszarze województwa krakowskiego posiadał znacznie więcej personelu niż podkomorzy małego ziemstwa na Mazowszu. Wymaga to jednak oczywiście badań i weryfikacji.

⁷³ Najstarsze akta z zespołów lwowskiego, przemyskiego i sanockiego zostały wydane przez Prochaskę, o czym wspomniano w przeglądzie stanu badań.

⁷⁴ O przechowywanym we Lwowie zespole przemyskim wspomina lakonicznie w okresie międzywojennym Dąbkowski, *Księgi sądowe przemyskie*.

⁷⁵ Łosowski, „Osiągnięcia i potrzeby”, 98–9.

⁷⁶ *Ibid.*, 109.

Łosowski postuluje także badania nad kulturowym i społecznym oddziaływaniem wytworzonej w tych kancelariach dokumentacji prawnej, co uzasadniają także uwagi przy sporządzonym w tej pracy zestawieniu. Mianowicie świadectwa o pojedynczych podkomorskich jednostkach archiwalnych zachowały się dzięki przechowywaniu ich wypisów w archiwach prywatnych czy zakonnych, co sygnalizuje zagadnienie społecznego zasięgu teji dokumentacji.

Stwierdzona na podstawie opracowanego zestawienia (zob. tab. 1) niska objętość wolumenu zachowanych ksiąg podkomorskich pozwala na podjęcie kierunku badawczego mającego na celu rekonstrukcję w pewnym zakresie układu kancelaryjnego ksiąg poszczególnych sądów w oparciu o indeksy, ekstrakty czy inne rozproszone źródła archiwalne. Rekonstrukcja mogłaby też dotyczyć kwestii stawek za czynności podkomorskie, takie jak wytyczanie granic (stawianie bądź niszczenie kopców granicznych), określenie liczebności personelu pomocniczego podkomorskich oraz kosztów (i opłacalności⁷⁷) wynikających ze sprawowania jurysdykcji podkomorskiej. Następną kwestią wartą poważnego omówienia jest praktyka funkcjonowania zastępstw procesowych podkomorskich, którzy występowali w postępowaniach przed innymi sądami prawa ziemskiego jako pełnomocnicy wdów i sierot. W części poświęconej zestawieniu zespołów archiwalnych w archiwach podniesiono możliwość poszukiwania oblatowanych orzeczeń podkomorskich w księgach ziemskich bądź grodzkich, co jak wcześniej podkreślono, dokonał w pewnym zakresie już Stacherski dla województwa łęczyckiego. Jest to na pewno wymagający czasu, staranności i warsztatu kierunek badawczy, lecz niewątpliwie jego realizacja pomogłaby uzupełnić zestawienie zachowanych archiwaliów dotyczących sądownictwa podkomorskiego. Następną potrzebą badawczą to konieczność uzupełnienia wzmiankowanej analizy Mikulskiego dotyczącej okresów wakacji w podkomorstwach koronnych w trakcie kryzysu sądownictwa prawa ziemskiego o analogiczne badanie dotyczące piastowania urzędów w podkomorstwach litewskich. Dzisiaj zasadność tego kierunku badawczego wzrasta jeszcze bardziej, ponieważ sukcesywnie pojawiają się kolejne tomy z serii *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*. Obecnie wydano osiem z dziesięciu zakładanych w tej serii woluminów.

Kolejnym postulowanym zagadnieniem badawczym jest sprawa praktyki zawieszania funkcjonowania jurysdykcji sądów podkomorskich ze względu na obrady sejmiku bądź sejmu, a więc element właściwości funkcjonalnej tegoż sądu. Analogiczną analizę w oparciu o księgi grodzkie krakowskie i w stosunku do tegoż sądu przeprowadził Kacper Górski⁷⁸, który także postuluje pochylenie się nad kwestią występowania tego zjawiska w kontekście sądów podkomorskich⁷⁹. Takie badanie wydaje się zasadne, biorąc pod uwagę chociażby konstytucję sejmową „Sądy Podkomorskie, Ziemskie,

⁷⁷ Ten kazus wydaje się szczególnie interesujący w świetle źródła (pamiętnika Albrychta Radziwiłła), jakie w swoim wyborze źródeł przytoczył Moniuszko: „9 marca 1637 (t. II, s. 26–27). Po zakończeniu mojej audiencji wojewoda wileński wszedłszy tam dręczył króla prośbą, by zrobił mu łaskę i **wakujące pisarstwo wileńskie oddał komuś, kto zrzekłszy się wyższego stopnia godności, podkomorstwa, chciał wziąć podlegszą, nie z powodu skromności, lecz raczej dla zysku, bowiem dochód z pisarstwa liczy się na wiele tysięcy złotych** [wyr. aut.], i jeśliby zaniknęła pamięć o piekle, sakiewka napęłniłaby się jeszcze większą liczbą monet”. Cyt. za: Moniuszko, *Prawo sądowe*, 133.

⁷⁸ Górski, „Zawieszenie jurysdykcji”, 201–30.

⁷⁹ *Ibid.*, 203.

y Grodzkie” z roku 1677⁸⁰, znoszącą praktykę zawieszania sądów, w której sądy podkomorskie są wymienione *expressis verbis*, oraz fakt milczenia w stosunku do zasad funkcjonowania sądów podkomorskich wcześniejszych konstytucji poruszających zagadnienie omawianej suspensy.

Należy ponownie zgodzić się z Łosowskim, że w zagadnieniu dotyczącym ksiąg podkomorskich w ogóle brakuje jakichkolwiek prac z analizami całościowymi oraz przekrojowymi. Brakuje analitycznego pochylenia się nad treścią zachowanych ksiąg i systemem zamieszczania w nich kolejnych wpisów⁸¹. Poznany za pomocą sporządzonego w tej pracy wykazu zachowanych archiwaliów rozmiar potencjalnego materiału badawczego pozwala stwierdzić, że postulat takich badań jest teoretycznie możliwy do podjęcia. Pierwszy postulat odautorski stanowi wstępne rozważenie całościowe i przekrojowe tej problematyki w formie monograficznej, które można byłoby oprzeć początkowo na wydaniu drukowanym najstarszych ksiąg z Lwowa opracowanym przez Prochaskę. Na początku takie opracowanie mogłoby skupić się na wczesnym okresie funkcjonowania sądownictwa podkomorskiego (XV/XVI w.), do którego posiadamy źródła drukowane i szcążkowe źródła rękopiśmienne. Z drugiej strony wybiórczość zestawionego materiału źródłowego z tab. 1 oraz z trzech wspomnianych wydań drukowanych, jego poważny rozstrzał dat skrajnych i posunięta fragmentaryzacja tych akt poszczególnych spraw sądowych powodują, że ustalenie jakichkolwiek linii rozwojowych prawa granicznego czy charakterystyka wykształconych zwyczajów procesowych stają się praktycznie niemożliwe. Być może na podstawie zachowanych źródeł z województw ukraińskich i zachowanych ksiąg wielkopolskich i małopolskich byłoby możliwe przeprowadzenie w pewnym zakresie badania porównawczego na podstawie analizy różnic w treści między księgami spisanyymi po rusku z tymi spisanyymi po łacinie.

Wolff sygnalizuje istnienie tak zwanych ksiąg inkwizycyjnych w zespołach akt podkomorskich. W interesującym nas zakresie miały to być „[...] księgi dochodzeń prowadzonych w różnych sprawach spornych [...]”⁸² granicznych. Próba identyfikacji tych ksiąg w zachowanych zespołach, a następnie ich analiza mogłaby wnieść bezcenne informacje o przebiegu i kształcie postępowania dowodowego w sprawach podkomorskich.

Z perspektywy badań nad nowożytną historią prawa polskiego, szczególnie w aspekcie funkcjonowania prawa i procesu ziemskiego, gruntowne zrozumienie funkcjonowania ziemskiego procesu granicznego otwiera możliwość lepszego poznania działalności sądowniczej i urzędniczej okresu przedrozbiorowego. Zachowane archiwalia podkomorskie są potencjalnym materiałem badawczym bynajmniej nie tylko dla historyków prawa. Mogą być one także przydatne dla badaczy zajmujących się kulturą prawniczą, badaniami społecznymi, obszarami rustykalnymi czy genealogicznymi. Podsumowanie dotychczasowego stanu literatury przedmiotu pozwoliło na potwierdzenie tezy o istnieniu w tematyce sądownictwa podkomorskiego wyraźnej luki badawczej. Tak jak przedstawiono w tymże krótkim podsumowaniu, należy docenić walor potencjału kryjącego się za wskazanymi, możliwymi do podjęcia kierunkami badawczymi w perspektywie metody historycznej. W zakresie sądownictwa podkomorskiego wskazano szereg

⁸⁰ VC V/2, 25–6.

⁸¹ Łosowski, „Akta sądów podkomorskich”, 299.

⁸² Wolff, „Akta partykularne przedrozbiorowe”, 186.

propozycji badawczych, zarówno tych bardziej kompleksowych, jak i tych o charakterze drobiazgowym. Być może w przyszłości zostaną one podjęte zarówno przez prawników, jak i historyków zajmujących się historią prawa.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Diecezjalne w Kielcach [ADK]

Zbiór dokumentów pergaminowych i papierowych: dok. perg. 21.

Źródła drukowane

Białkowski, Leon, wyd. *Lubelska księga podkomorska piętnastego wieku*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1934.

Boriak, Giennadij [et. al.], wyd. *Knyha kyjiwśkogo pidkomorskogo sudu (1584–1644)*. Kijów: Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie [et al.], 1991.

Grodziski, Stanisław; Kwiecień, Marcin; Fokt, Krzysztof, wyd. *Volumina Constitutionum*. T. 5: 1669–1696. Vol. 2: 1677–1696. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2023 [VC V/2].

Ossoliński, Zbigniew. *Pamiętnik*. Wyd. Wojciech Kętrzyński. Lwów: Nakładem Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1879.

Prochaska, Antoni, wyd. *Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie*. T. 19. Lwów: Księgarnia Seyfartha i Czajkowskiego, 1906.

Przyboś, Adam; Żelewski, Roman, wyd. *Pamiętnik o dziejach w Polsce*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980.

Volumina Legum. T. 9. Kraków: Komisja Prawnicza Akademii Umiejętności, 1889 [VL 9].

Opracowania

Babkina, Wiktoria. „Kolekcja ksiąg wpisów w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy w Kijowie”. *Miscellanea Historico-Iuridica* 10 (1999): 39–48.

Bardach, Juliusz; Leśnodorski, Bogusław; Pietrzak, Michał. *Historia ustroju i prawa polskiego*. Warszawa: Wolters Kluwers, 2009.

Całczyński, Wojciech. „Mapy sądów podkomorskich, komisarskich, asesorskich i trybunałów przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie”. *Archeion* 60 (1979): 159–75.

Chorążyczewski, Waldemar; Syta, Krzysztof. „Stosunek szlachty polskiej w XV–XVIII w. do ksiąg sądów partykularnych w świetle ustaw sejmowych i sejmikowych”. *Miscellanea Historico-Archivistica* 10 (1999): 3–26.

- Dąbkowski, Przemysław. *Księgi sądowe przemyskie i przeworskie w dawnej Polsce*. Przemysław: Drukarnia Nowoczesna, 1936.
- Długosz, Józef. „Zbigniew Ossoliński i jego Pamiętnik”. W: Zbigniew Ossoliński, *Pamiętnik*, wyd. Józef Długosz, 5–27. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1983.
- Felcenloben, Dariusz. „Rejestry nieruchomości w dawnej Polsce”. *Czasopismo Prawno-Historyczne* 65/1 (2013): 105–20.
- Godek, Sławomir. *III Statut litewski w dobie porozbiorowej*. Warszawa: Wydawnictwo UKSW, 2012.
- Gołaszewski, Łukasz; Zakrzewski, Andrzej. „Ustrój województwa podlaskiego XVI–XVIII wiek. Wybrane problemy”. W: *Podlasie Nadbużańskie. 500-lecie województwa podlaskiego*, red. Oleg Łatyszonek, 193–209. Ciechanowiec: Urząd Marszałkowski Województwa Podlaskiego, 2013.
- Górski, Kacper. „Zawieszenie jurysdykcji w grodzie krakowskim ze względu na sejmik lub sejm w świetle praktyki przełomu XVI i XVII w.”. *Miscellanea Historico-Iuridica* 21/1 (2022): 201–30.
- Kallas, Marian. *Historia ustroju Polski*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007.
- Kobierecki, Michał. „Zygmunt Walewski podkomorzy łęczycki (zm. 1665) – studium budowy majątku szlacheckiego w I połowie XVII wieku”. *Rocznik Łódzki* 52 (2005): 67–90.
- Korobowicz, Artur; Witkowski, Wojciech. „Prawo i sądy na zabranych wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XIX w.” *Czasopismo Prawno-Historyczne* 45/1 (2003): 61–84.
- Kriegseisen, Wojciech. „Źródła do historii Rzeczypospolitej szlacheckiej w Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi w Mińsku”. *Kwartalnik Historyczny* 105/4 (1995): 87–105.
- Kunderewicz, Cezary. *Dzieła Stanisława Łochowskiego i Marcina Paciorkowskiego o polskim procesie granicznym*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1956.
- Kutrzeba, Stanisław. *Sądy ziemskie i grodzkie w wiekach średnich*. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1901.
- Kuś, Józef. „«Lubliniana» w Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi w Mińsku”. *Studia Archiwalne* 3 (2010): 123–33.
- Laguna, Stosław. „O polskim prawie granicznym”. W: *Pisma Stosława Laguny*. Warszawa: Księgarnie Gebethnera i Wolffa, 1915.
- Łosowski, Janusz. „Akta sądów podkomorskich”. W: *Dyplomatyka staropolska*, red. Tomasz Jurek, 298–302. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2015.
- Łosowski, Janusz. „Osiągnięcia i potrzeby w zakresie badań nad dziejami kancelarii sądów i urzędów szlacheckich oraz wiejskich w dawnej Polsce”. W: *Belliculum diplomaticum IV Thorunense. Dyplomatyka staropolska – stan obecny i perspektywy badań*, red. Waldemar Chorążyczewski, Krzysztof Kopiński, Janusz Tandecki, 95–111. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Towarzystwo Naukowe, 2011.
- Łosowski, Janusz. „Starania sejmików szlacheckich o należyte gromadzenie, zabezpieczanie, opracowanie i przechowywanie akt sądów szlacheckich w XVI–XVIII wieku. Główne problemy”. *Prace Historyczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego* 145/1 (2018): 1–30.
- Łosowski, Janusz. „Staropolskie akta sądów szlacheckich i miejskich województw lubelskiego i bełskiego oraz ziemi chełmskiej w archiwach Moskwy i Jarosławia”. *Archeion* 107 (2004): 363–76.
- Machynia, Mariusz. „Zapomniane pomniki cywilizacji europejskiej. «Zespoły ksiąg sądowych szlacheckich» z czasów I Rzeczypospolitej (XVI–XVIII w.) w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w Kijowie. Stan badań. Zamierzenia”. W: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 6, red. Wojciech Walczak, Karol Łopatecki, 83–94. Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2013.
- Mikulski, Krzysztof. „Kryzys sądownictwa ziemskiego i podkomorskiego w Koronie w XVII–XVIII wieku – analiza topograficzna i chronologiczna”. W: *Sic erat in votis. Studia i szkice*

- ofiarowane Profesorowi Zbigniewowi Anusikowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin. *Rzeczpospolita w czasach nowożytnych*, red. Małgorzata Karkocha, Paweł Robak, 255–82. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2017.
- Moniuszko, Adam. *Mazowieckie sądy ziemskie (1588–1648). Organizacja – funkcjonowanie – postępowanie*. Warszawa: Campidoglio, 2013.
- Moniuszko, Adam. *Prawo sądowe Rzeczypospolitej szlacheckiej (XVI–XVIII w.). Zarys wykładu z wyborem źródeł*. Warszawa: Campidoglio, 2017.
- Moniuszko, Adam. „Rejestry nieruchomości (księgi gruntowe) w dawnej Polsce – czy naprawdę istniały?”. *Czasopismo Prawno-Historyczne* 66/1 (2014): 451–75.
- Naworski, Zbigniew. *Szlachecki wymiar sprawiedliwości w Prusach Królewskich (1454–1772). Organizacja i funkcjonowanie*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK w Toruniu, 2004.
- Nykiel, Beata. „Kolekcja grodzkich i ziemskich ksiąg sądowych w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w Kijowie w świetle projektu «Zapomniane pomniki cywilizacji europejskiej»”. W: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 6, red. Wojciech Walczak, Karol Łopatecki, 59–83. Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2013.
- Oliskiewicz-Krzywicka, Anna. „Spory graniczne w XVIII wieku i ich wpływ na zmiany kształtu granic”. *Przegląd Geodezyjny* 84/3 (2012): 8–14.
- Pawlikowski, Michał. *Sądownictwo ziemskie w przedrozbiorowej Rzeczypospolitej*. Strzałków: Michał Pawlikowski, 2012.
- Pielas, Jacek. „Kariery urzędnicze i majątkowe podkomorzich ziemskich w Małopolsce XVII wieku”. *Klio – Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym* 32 (2015): 31–57.
- Podgórska, Magdalena. „Postępowanie w sprawie granic między dobrami królewskimi a szlacheckimi w świetle prawa stanowionego do 1523 roku”. *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego* 10 (2007): 33–42.
- Prochaska, Antoni. „Przedmowa”. W: *Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie*, t. 19, wyd. Antoni Prochaska, X–XXXIV. Lwów: Księgarnia Seyfartha i Czajkowskiego, 1906.
- Rymaszewski, Zygmunt. *Z badań nad funkcjonowaniem sądów prawa polskiego w średniowieczu. Czynności woźnego sądowego*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, 2010.
- Skopowski, Czesław [et al.], red. *Archiwum Państwowe miasta Poznania i województwa poznańskiego oraz jego archiwa terenowe. Przewodnik po zasobie archiwalnym*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1969.
- Soszyński, Jacek. „Księgi podkomorskie bielskie według spisu z 1648 r. Przyczynek do badań nad staropolską kulturą prawniczą”. *Miscellanea Historico-Archivistica* 11 (2001): 90–6.
- Stacherski, Krystian. „Oblatowanie wyroków sądów podkomorskich w księgach ziemskich na przykładzie praktyki województwa łęczyckiego w drugiej połowie XVI wieku”. *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego* 26 (2023): 93–112.
- Stacherski, Krystian. „Zniesienie wyroku sądu podkomorskiego w wyniku postępowania o zły przewód prawa. Dekret Trybunału Koronnego z 1601 roku”. *Paragraf. Studia z Prawa i Administracji* 4 (2024): 7–14.
- Stankowa, Maria. „Księgi podkomorskie 1443–1795 – zbiór zespołów szczątkowych”. W: *Archiwum Państwowe w Lublinie i jego oddziały w Chełmie, Kraśniku i Radzynie Podlaskim. Przewodnik po zasobie archiwalnym*, t. 1, red. F. Cieślak, 142–3. Lublin: Wydawnictwo UMCS w Lublinie, 1997.
- Ścibor, Edyta. „Staropolskie księgi sądowe z zasobów Narodowego Archiwum Państwowego Białorusi w Mińsku w Bibliotece Cyfrowej Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie. Historia, zawartość, charakter zbioru”. *Bibliotekarz Lubelski* 64 (2021): 29–51.

- Uruszczak, Wacław. *Historia państwa i prawa polskiego 966–1795*. Wyd. 4. Warszawa: Wolters Kluwer, 2021.
- Wąsowicz, Marek [et al.], red. *Ewolucja ustrojów państwowych i instytucji prawnych*. Warszawa: Wolters Kluwer, 2025.
- Wąsowicz, Michał. „Księgi sądowe z obszaru Wielkopolski”. W: *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zespołach*, t. 1, 108–24. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975.
- Wojciechowska, Zofia. „Akta sądów i urzędów stanowych szlacheckich z okresu I Rzeczypospolitej w zasobie Archiwum Państwowego w Poznaniu”. *Rocznik Wielkopolskiego Towarzystwa Genealogicznego „Gniazdo”* 9 (2015): 53–64.
- Wolff, Adam. „Akta partykularne przedrozbiorowe Archiwum Głównego 1381–1835”. W: *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmienniczych źródeł historycznych*, red. Adam Stebelski, 175–209. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1957.
- Zakrzewski, Andrzej. *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.): prawo, ustrój, społeczeństwo*. Warszawa: Campidoglio, 2013.